

“Som en Rasende der var løbet af Daare-Kiisten”

Håndteringen af “afsindige” i 1700-tallets Danmark

Af ph.d.-stipendiat, cand.mag. Benjamin Brandt Christiansen

Frem til den statslige psykiatris frembrud hvilede pligten til at håndtere de mennesker, som psykiatrien siden overtog, i høj grad på biskopper og præster. Hverken inden for dansk kirke- eller psykiatrihistorie er dette noget velbelyst område, men i arkiverne findes der faktisk kilder. Jeg vil i denne artikel tage udgangspunkt i to arkivsager om personer, som 1700-tallets myndigheder betragtede som muligvis “afsindige”.

Sag nr. 1: Lene Andersdatter

Den 26. maj 1762 var der vildt postyr i Helsingør. Ifølge byens politiprotokol begyndte det, da en ung pige passerede den lokale rendelægger Niels Kiærs hus. Pludselig “kom een Kone, som en rasende Kone, der udfra, med et lidet barn paa barmen, og skielde denne Pige for en Soldaterhore og en Tyve-qvind”. Den “rasende Kone” hed Lene Andersdatter og var gift med Niels Kiær. Lene overdægnede nu den unge pige med både skældsord og slag. Hun opførte sig, igen med protokollens ord, “som een, der enten var besadt med den Onde, eller som en Rasende der var løbet af Daare-Kiisten”.

Kun ved forbipasserendes indgriben blev Lene overmandet og sat i arresten.

Imens magistraten i Helsingør overvejede Lenes videre skæbne, viste hun sig vanskelig at forvare i en almindelig arrest. Natten til 16. juni lykkedes det hende at bryde ud, hvorefter man i stedet besluttede at sætte hende i en dårekiste ved byens hospital. Det var på den tid en træbeklædt celle, hvor folk kunne placeres, hvis myndighederne vurderede, at de var til fare for sig selv eller andre. Dårekisterne skulle ikke fungere som straf. Som regel var de tilknyttet hospitaler – datidens institutioner for fattige, gamle og svagelige, men uden den medicinske behandling, som ordet hospital indebærer i dag.

Heller ikke dårekisten kunne holde på Lene. Igen brød hun ud i ly af natten, så hun måtte sættes i en ny dårekiste. Adspurgt om sin første flugt sagde hun, at en ubekendt mand iført grøn slåblok og hvid nathue havde opfordret hende til at bryde ud, samt at der blev kastet både penge og en jernkile ind til hende. Angående sin anden flugt forklarede hun, at “dertil fik hun fem Steene af Brændeviins Marie, som var moster til horen Dor-

the, ved hvilke Steenes hielp hun hafde brækket sig ud af Daare-Kiisten”. Ifølge protokollen forsøgte man at få uddybet, hvem disse mennesker var, men “kunde ike faae nogen sammenhengende eller tydelig svar, i henseende til alt hvad Lene Andersdatter forklarede var vildt og galt”. Det anføres i protokollen, at Niels Kiær var sin hustrus forsvarer ved forhørene, men ingen udtalelser fra hans side er nævnt.

Afsindig eller ondsindet?

Havde Lene nu fortjent en straf, eller var hun helt utilregnelig og uden ansvar for sin opførelse? Magistraten henvendte sig til stiftsøvrigheden, som udgjordes af biskoppen og stiftamtmanden. 1700-tallets stiftsøvrigheder havde et noget større ressortområde end i dag. De varetog som fattigvæsenets ledelse på stiftsniveau for eksempel også sager om dårekister og personerne i dem. Det fremgår af et brev fra Sjællands stiftsøvrighed til magistraten, at Lenes tilstand ifølge biskoppen og stiftamtmanden virkede mere som “Raserie og et forvildet Væsen, end blank Kaadhed eller Ondskab”. Altså forblev hun i dårekisten.

I september krævede Niels Kiær at få sin hustru hjem igen – “deels for at see hende nogenleedes til gode paa Lege-mets vegne, deels og at faae hende med Sacramentet betient”. For at understøtte, at Lene virkelig var kommet til fornuft, indgav han en skriftlig attest fra sognepræsten pastor Poppe. På baggrund af den bevilgede magistraten, at Lene måtte forlade dårekisten, hvis blot Niels lovede fremover at holde styr på hende, så hun ikke igen skulle “forøve nogen gallskab, skade eller ondskab”.

Det lykkedes tilsyneladende for Niels i to år, men 5. december 1764 gik det galt. Lighederne med det tidligere optrin er påfaldende. Lene skabte kaos i byen “deels med at overfalde og udskielde Folk paa Gaderne, deels og ved Steene at indslaae Folkes Vinduer”. En “Spectaculeus opførelse”, som foreløbig fik magistraten til at sætte Lene tilbage i dårekisten og afvente stiftsøvrighedens stilling. Måske skyldtes den nye sag, at Lenes mand ikke længere havde kræfter til at fungere som væрге. I hvert fald står der i protokollerne, at Niels Kiær lå for døden under optrinnet og udåndede kort efter.

Lene vendte tilbage til hospitalet, men efter kort tid spøjte tvivlen om hendes tilregnelighed på ny. Hvis der lå ond vilje bag hendes opførelse snarere end tab af forstand, så hørte hun til i et fængsel. På en forespørgsel fra stiftsøvrigheden attestede hospitalets forstander, at Lene opførte sig nedrigt på en udspekuleret måde over for de andre hospitalslemmer, og at hun valgte at forstyrre særligt meget, “naar der holdes Bøn eller Prædiken i Hospitalet og den Tydske Kirke”. Det tydede på et fornuftigt men ugudeligt sind, hvilket man ikke kunne sidde overhørig.

Med så afvigende attester i forhold til 1762 måtte svaret også blive et andet end dengang. 19. april 1765 kom afgørelsen. Det skete på enevældig vis ved en kongelig resolution, der dog sandsynligvis byggede på en indstilling fra stiftsøvrigheden. Lene var ond og skulle overføres til Spindehuset på Christianshavn.

Sag nr. 2: Niels Hansen

I Lene Andersdatters tilfælde fik de forskellige præsters attester betydning for sagens forløb, imens stiftsøvrigheden

spillede en administrativ rolle. Andre gange gik biskopper imidlertid langt mere ind i sagsbehandlingen – for eksempel i den følgende sag fra Husum ved København.

I 1770 henvendte en kvinde ved navn Birthe Peitersdatter sig til myndighederne for at få ophævet sin troløvelse med Niels Hansen. Han havde i de foregående år to gange siddet i Sankt Hans Hospitals dårekiste i København og var ifølge Birthe så voldsomt fra sin forstand, at deres løfter om ægteskab kunne brydes. Danske Kancelli var da også først af samme overbevisning. Midt i processen sendte stiftsøvrigheden for Sjælland imidlertid en modstridende erklæring til kongen. Stiftamtmand Knuth og biskop Harboe havde selv indhentet attester fra præsten i Brønshøj samt lægen og præsten ved hospitalet. De pegede på, at Niels reelt kun var “hidsig og ildsindet”, når han blev presset til at drikke for meget. Reel “afsindighed” kunne det derfor ikke dreje sig om.

Biskop Harboe havde endda på egen hånd afhørt først Niels og siden både Birthe og hendes stedfar. Det bestyrkede kun hans holdning: “saa lod vi i overværelse af Syge trøsteren paa tilmelte Hospital, Strange, alle sidstmelte trende Persohner komme ind for os, hvor da jeg Biskop Harboe examinerede bemlte Niels Hansen, og fandt ham ligesom Præsten Hr Bechers og Medicus Clausens attest indeholder”. Måske havde Niels været periodisk fra forstanden før, men han var det ikke længere. Desuden var troløvelsen under alle omstændigheder indgået “i aaret 1769 imellem Pinse dag og augusti Maaned, da Niels Hansen var ved fuldkommen fornuffs brug”.

Stiftsøvrighedens anbefaling til kongen var klar: “at Troeløvelsen imellem Supplicanten Birthe Peiters Datter og Niels Hansen icke bør ophæves, men meeget meere at denne og det begynte ægteskab bør ved vielse efter foregaaende lysning af Prædikestoelen strax fuldbyrdes, og Niels Hansen i den andledning af Hospitalet udlades”. Kongen fulgte ifølge Danske Kancellis tegnelser stiftsøvrighedens erklæring, så parret blev viet senere samme år. Mange år efter – i forbindelse med den skiftesag, der fulgte Niels’ død – beskrev Birthe i en bønsskrivelse til kongen sine “suure 26 Aars Ægteskab” med en mand, der ifølge hende oftere havde været i dårekisten end til hjælp hjemme på gården.

Kirken, fattigvæsenet og dårekisterne

De to konkrete sager, vi her har set på, tegner konturerne af en større historisk kontekst. Begge stammer fra anden halvdel af det 18. århundrede. På dette tidspunkt fandtes psykiatri ikke som medicinsk speciale, men sagerne viser, at myndighederne alligevel kæmpede med dilemmaer på området. I arkiverne møder vi ganske vist kun hovedpersonerne indirekte, men som kilder til myndighedernes håndtering og vurdering af dem er de enestående.

Sagerne illustrerer frem for alt den fuldstændige sammenvævning af, hvad vi i dag ville anskue som henholdsvis gejstlig og verdslig administration, der eksisterede i enevældens Danmark. Påfaldende er biskoppernes virke som aktive sagsbehandlere. Deres sagsbehandling bar præg af begrænsede midler, så masseinstitutionalisering af de “afsinn-

dige” var der ikke tale om. Tværtimod manglede hospitalerne pladser i forhold til efterspørgslen. Kongen befalede ganske vist jævnligt oprettelse af flere dårekister, men uden finansiering gik det trægt. Ofte efterspurgte stiftsøvrighederne ledige pladser uden held. De pårørende måtte i så fald selv afsætte lokaler til hjemmeforvaring. Den lokale præst lagde hus til i nogle tilfælde – i et enkelt skrev biskoppen, at en kvinde, som ingen ville kendes ved, simpelthen måtte smides af vognen ved sit hjemsogns præstegård. Af samme årsag var det til stadighed stiftsøvrighedernes ønske at sikre, at dårekisterne i hvert fald ikke var optaget af de forkerte.

Også sognepræsterne havde konkret ansvar. En præsts pligter på dette område stammede primært fra det formandskab for sognets fattigvæsen, der fulgte med præsteembedet. Det var netop disse lokale fattigvæsener, der endte med udgiften, hvis ingen pårørende kunne betale for et menneskes ophold i dårekisten. Særligt i forhold til bedømmelsen af de “afsindige” var præsterne desuden forpligtet af Kirkeritualet 1685 til at skelne mellem besatte og naturligt anfægtede sog-

nebørn. På Lene Andersdatter og Niels Hansens tid var der sket en hel del siden kirkeritualet knapt et århundrede før, men lægerne havde stadig ikke monopol som diagnostikere. Stiftsøvrigheder og magistrater trak på deres vurderinger, men også gerne på præsters – ligesom biskopperne selv havde en autoritet i forhold til at bedømme den slags spørgsmål.

Mellem psykiatri- og kirkehistorie

Mit ph.d.-projekt er tilknyttet projektet *Managing Melancholy* ved Afdeling for Kirkehistorie og har som sit fokus, hvordan man i praksis håndterede mennesker med mentale lidelser før medicinsk psykiatri og psykiatriske institutioner. Forstod 1600- og 1700-tallets samfund disse lidelser medicinsk, teologisk eller begge dele? Hvordan agerede sognepræster, som på én gang var sjælesørgere for anfægtede og administratorer for fattigvæsenet? Når man læser om Lenes eller Niels’ skæbner, begynder den slags spørgsmål at melde sig. Det er spørgsmål, der efter min overbevisning bedst besvares i krydsfeltet mellem psykiatri- og kirkehistorie.

Torsdag den 5. oktober 2023 kl. 15.15-17.00

**Seminar: “Rethinking Reformation after the Jubilee of 2017”
med Prof. Dr. Thomas Kaufmann, Georg-August-Universität Göttingen.**

Sted: Oplyses senere
Arr.: Afdeling for Kirkehistorie